

प्रगल्भा

प्रगल्भी, स्त्री, (प्रगल्भ + गौरादित्वात् डीष्)
वर्धः प्राकारः । दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणां उप-
वेशनस्थानानि । (यथा, महाभारते । १२ ।
६६ । ४३ ।

“प्रगल्भीः कारयेत् सस्यगाकाशजननीस्तदा ॥”

प्रगतजातुः, त्रि, (प्रगते संज्ञिते जातुनी यस्य ।)

प्रगतजातुकः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

प्रगतजातुकः, त्रि, (प्रगते जातुनी यस्य । कप् ।)

यस्य जातुनीर्मध्ये नित्यं कादाचित्कं वा मह-
दन्तरालं सः । पादाराक् यत्क इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । प्रज्ञुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥

प्रज्ञुः ३ प्रगतजातुः ४ । इति भरतः ॥

प्रगल्भः, पुं, (प्रहृष्टो गन्धो यस्य ।) पर्यटः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

प्रगल्भाः, त्रि, (प्रगल्भते इति । प्र + गल्भ धार्ष्टे +

पचाद्यच् ।) प्रत्युत्पन्नमतिः । तत्पर्यायः ।

प्रतिभान्वितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ५८ ।

“प्रज्ञा प्रगल्भां कुरुते मनुष्यं

राजा हशान् वै कुरुते मनुष्यान् ॥”

प्रगल्भता, स्त्री, प्रगल्भस्य भावः । (प्रगल्भ + तल् ।)

प्रागल्भाम् । तत्पर्यायः । उत्साहः २ अभि-
योगः ३ उद्यमः ४ प्रौढिः ५ उद्योगः ६ किय-
देतिका ७ अध्ववसावः ८ जर्जः ९ । इति

हेमचन्द्रः । २ । २१३ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,

“निःशङ्कतं प्रयोगेषु बुधैरक्ता प्रगल्भता ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(यथा, कुमारे । ६ । ३२ ।

“आयाप्यरुन्धती तत्र आपारं कर्तुमर्हति ।

प्रायेयैर्विधे कार्ये पुरन्दीर्णां प्रगल्भता ॥”)

प्रगल्भा, स्त्री, (प्रगल्भते घृष्टा भवतीति । प्र +

गल्भ धार्ष्टे + पचादित्वाद्च् । ततश्चाप् ।)

नायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । पतिमात्र-
विषयकेलिकलापकोविदा । अस्याचेष्टा रति-
प्रोतिः । आनन्दादात्मसंमोहः । रतिप्रोति-
र्यथा,—

“संश्लेष स्तनमाकलय्य वदनं संश्लिष्य कण्ठस्थलं

निष्ठायाधरविम्बमम्बरमपाह्वय्य युदस्यालकम् ।

देवस्थानुजिनीपतेः ससुदयं जिज्ञासमाने प्रिये

वामाक्षी वचनाश्लैः अवगयोर्नीलोत्पलं

निवृत्ते ॥”

आनन्दादात्मसंमोहो यथा,—

“नखाङ्कितसुरःस्यलोधरतले रदस्य चतं

श्रुता वकुलमालिका विगलिता च सुक्तावली ।

रतान्तसमये मया सकलमेतदाबोचितं

स्मृतिः क्व च पतिः क्व च क्व च तवालिशिक्षा-

विधिः ॥”

सा मानावसायां त्रिविधा । धीरा अधीरा

धीराधीरा च । अज्ञकोपप्रकाशा धीरा ।

अज्ञकोपप्रकाशा अधीरा । अज्ञाअज्ञकोप-

प्रकाशा धीराधीरा । प्रौढाधीरायास्तु रता-

वौदास्यम् । अधीरायासर्जनताडनादि ।

प्रगुणः

धीराधीराया रतावौदास्यं तर्जनादि च
कोपस्य प्रकाशकम् । प्रौढाधीरा यथा,—

“नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधाराशुकारा
गिरो

डक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाश-
च्छलात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि इयिते कोपस्य संगोपनं

किं स्यादेव नचेत् पुनः सद्यश्चरो कुर्वन्त साचि
स्मितम् ॥”

प्रगल्भा अधीरा यथा,—

“प्रतिफलमवलोक्य स्त्रीयमिन्द्रोः कलायां

हरिश्चरसि परस्या वासमाशङ्कमाना ।

गिरिशमचलकन्या तर्जयामास कम्प

प्रचलनलयवेक्षत्कान्तिभाजा करेण ॥”

प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—

“तस्योपान्तसुपेयुषि प्रियतमे साचीकृतगीवया

काजुव्याकुलवाचि साचिहसितस्फुर्जत्कपोल-

श्रिया ।

हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदशा लाचारसच्चालित-

प्रोष्ठोष्ठमयूखमांसलरुचो विस्फारिता दृश्यः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(तल्लक्ष्यं यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १०१ ।

“स्मरान्वा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरश्रीङ्गा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥”

तस्या उदाहरणभेदादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्ट-
यम् ॥)

प्रगाढं, त्रि, (प्रकर्षेण गाह्यते स्मेति । प्र + गाह

+ क्तः । “यस्य विभाषा ।” ७ । २ । १५ । इति

न इट् ।) श्शम् । लृच्च्म् । इत्यमरः । ३ ।

३ । ४४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २६ ।

“अहमिन्द्राद्गुणं सुष्टं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ।

प्रगाढे तुसुलं चित्रमभ्यशिक्षं प्रजापतेः ॥”)

दृष्टम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।

७ । ६७ । ४८ ।

“तन्नान्तरीक्षे वायानां प्रगाढानां विश्राम्यते ।

संघर्षेण महार्चिष्मान् पावकः समजायत ॥”)

घनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अः ।

“तूष्णीप्रत्यूयोः स्नेहलवणमुदकेन पाययेत्

पिप्पल्यादिचूर्णं वा हिङ्गुयवचारप्रगाढं सर्पि-

र्वत्सिभिश्चेनसुप्रक्रमेत् ॥”)

प्रगाता, [ङ] त्रि, (प्र + गै + ङच् ।) उत्तम-

गायकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । २३६ । ८ ।

“ततो गोपाः प्रगातारः कुशला वृत्रवाहिते ।

धार्तराष्ट्रसुपातिष्ठन् कन्याश्चैव खलङ्कताः ॥”)

प्रगुणः, त्रि, (प्रकर्षेण गुणो यच्च ।) ऋजुः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ७२ ॥ (प्रहृष्टगुणवति, त्रि ।

यथा, रघौ । ६ । ४६ ।

“परिचयं चललक्ष्यनिपातने

भयरुषोच तदिङ्गितवोधनम् ।

अमजयात् प्रगुणाश्च करत्तचौ

तनुमतोऽनुमतः सचिचैर्यौ ॥”)

प्रग्रहः

प्रग्रहं, त्रि, (प्रग्रहते इति । प्र + ग्रह + “पदास्त्रि-

रिवाह्यापस्त्रेषु च ।” ३ । १ । १२६ । इति ऋषि ।

“ग्रहच्छेति । ६ । १ । १६ । इति सम्प्रसार-

णम् ।) सन्धिरहितं पदम् । इति सुश्रुतबोध-

याकरणम् ॥ पदपत्रपरतन्त्रवर्द्धिर्भूतेषु ग्रह्यपदं

निपात्यते । यथा, प्रग्रहं पदं यत् स्वरेण न

समुदीयते । इति दुर्गादासः ॥ “आप्रग्रहः

स्तुतौ वाक्ये ।” इत्यमरः ॥ प्रग्रहः पाणिन्यादि-

क्षणप्रग्रहसंज्ञो डानुवन्धरहितः आशब्दः

योऽन्वा न सन्वीयते स इत्यर्थः । स्तुतौ स्मरणे

यथा । आ ज्ञातं स जटापुरेषः । वाक्ये यथा ।

आ एवं मन्यसे । इति भरतः ॥

प्रगे, अ, (प्रकर्षेण गीततेऽनेति । प्र + गै + के ।)

प्रातः । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥ (यथा,

माघे । १२ । १ ।

“इत्थं रथान्भनिषादिनाम्गे

गगो वृषाणामथ तोरयाद्ग्रहः ।

प्रस्थानकालचमवेशकल्पना

कृतचयज्ञेपसुदेक्षताद्युत्तम् ॥”)

प्रगेतनः, त्रि, (प्रगे प्रातर्भव इति । प्रगे + “साध-

श्चिरमिति ।” ४ । ३ । २३ । इति व्युत्पत्तौ च ।)

प्रगे भवः । प्रातर्भवः । तत्पर्यायः । अस्तनः

२ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रग्रहः, पुं, (प्रग्रहते इति प्रग्रह्यात्वेनेति वा ।

प्र + ग्रह + “प्रि वणिजाम् ।” ३ । ३ । ५२ । “रश्मौ

च ।” ३ । ३ । ५३ । इति घञभावपक्षे “ग्रह-

ट्टनिश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति व्यप ।)

तुलासूत्रम् । अश्वारिदरिष्मः । वन्द्यौ । इत्य-

मरः । ३ । ३ । २३६ ॥ नियमनम् ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । १७६ । १६ ।

“नहि मे सुथते कश्चित् कथञ्चित् प्रग्रहं गतः ।

गजो वा महिषो वापि यष्टे काले नरोत्तमः ॥”)

भुजः । रश्मिः । (यथा, गोलाध्याये । ८ ।

“इन्दोः प्राच्यां भवति तरणेः प्रग्रहः किं प्रती-

ष्याम् ॥”)

सुवर्णालुमहीरुहः । इति मेदिनी ॥ कर्णिकार-

ट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्यायो यथा,

“आरेवती राजट्टः प्रग्रहश्चतुरङ्गलः ।

आरवधोऽथ सम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

प्र + ग्रह + भावे व्यप् । इन्द्रियार्थानां नियहः ।

यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ८ । ७८ ।

“अर्षो हि केवलं तस्य प्रग्रहो बाह्यगोचरः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्तं रक्ष जनार्दन ! ॥”

धारणम् । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि

२२ । ४ ।

“उह्वोऽथ महाबुद्धिरुयसेनो महाबलः ।

अन्ये च यादवाः सर्वे कवचप्रग्रहे रताः ॥”

अवलम्बनम् । यथा, हरिवंशे । ४१ । १६६ ।

“वृषेभ्य प्रनष्टेषु जगत्प्रग्रहाः प्रजाः ।

चयेन निवृते चैवं हत्वा चान्योन्यमाह्वे ॥

परस्परहृत्खासि निराक्रन्ताः सुदुःखिताः ।